

**POETİK MƏTNLƏRDƏ FRAZAFÖVQÜ VAHİDİN
ABSTRAKSİYA DƏRƏCƏSİ****Q.M.ƏŞRƏFOVA*****Bakı Dövlət Universiteti***

Mətnaltı mənanın özünün də bir neçə sabit təzahür forması mövcuddur. Belə ki, ya məlumat kodlaşdırıcısı olan məxaric vektorunun (frazafövqü vahidin) mətndə verilmiş müstəqim mənasından da dərin mənası, daha dəqiq desək, kökü olur. Məsələn, atalar sözü və məsəllər, bayatılar və s.-də olduğu kimi. Necə deyərlər «yeni mətnaltı məna əlavə bir informasiya sayılır» (Qalperin: 1981, 42). Ya da mətndə verilmiş bu tip ünvanlı kodnatar-seçmə vahid hər hansı bir dərin mənanın yuvarlaqlaşdırma xətası mövqeyində olur ki, mütləq bu da əlavə informasiya ilə nəticələnir. Həmçinin də istər-istəməz açılışını da tələb etmiş olur, ya da informasiyanın yayılma əmsalının iştirakı ilə mətndəki fikirlər eyni anda şaxələnir, müxtəlif istiqamətdə haçalanır. Deməli, eyni zamanda həm fikri dinləyir, həm də obyektiv şəraiti gözlərinin önünə gətirib mövcud aləmdən bir anlıq da olsa ayrılırsan, illüziyaya qapanırsan. Və yaxud da ki, buna oxşar bir çox hallara düşürsən. Dediklərimizi bir daha təsdiq etmək üçün misallara müraciət edək.

Qeyd edə bilərik ki, "stilistik kontekstin sahəsi... elə bir şey ki, mətnin funksional bağlılığı ayrı-ayrı frazeoloji birlikləri deyil, həmçinin bütün mənbəni bütövlükdə xarakterizə edir, bu bölgüyə yalnız kontekstin stilistik reqistri üçün məlumat vermək gərəkdir... Reqistr mətnin müəyyən kəsiyində hansı sözlərin və qrammatik konstruksiyaların işlənməsinə görə təyin edilir" (Yermakov: 1990, 181).

Konkret olaraq mətnaltı mənanın təzahür formalarının fonemdən tutmuş ta müxtəlif dil yaruslarının əhatə olunması fakt qarşısında qoyularaq müvafiq nəticələr əldə edə bildik. Götürək elə cümlə tipini və bu cümlənin frazafövqüləşməsinin əsas xüsusiyyətinin mətn daxilində qırmızı xətt kimi keçməsinə. Belə bir destiqnat tərtibli cümlənin mətn daxilində reallaşması şərtini başlıca prinsip kimi irəli sürərək tədqiqat əyaniləşdirməlidir ki, o öz real qiymətini yalnız və yalnız mətn daxilində ala bilsin. Onun mətnin semantik tutumundakı məna çaları, rolu, yeri, daşdığı digər funksiyaları göz önünə yalnız bu qayda ilə gəlməlidir. Həmçinin də bu vahidin özünün də əyaniləşdirilməsi ilə fikrin həmin andaca istər-istəməz daha dərin qatlara gedilməsi danılmaz faktdır. Belə ki, buna da yalnız mətn əhatəsində nail olmaq mümkündür. Həm də qəribə bir realılıqla da rastlaşırıq ki, frazafövqü vahid mətni şərti olaraq iki hissəyə bölür: birinci hissə - onun gəlişinə qədər olan hissə, elə ikinci hissənin gəlişi üçün də real zəmin yaradaraq onu müvafiq səmtə istiqaf-

mətləndirir. Mətni psixoloji akta doğru yönəldir ki, bu zaman frazaföv-qü vahid "qıgılcım" rolunu oynayaraq mətnin intonasiyasında yüksək pafos daşıyıcısına çevrilir.

Əlabbas kırımışca dayanıb, mənim ağlayıb qurtarmağımı gözləyirdi.

- Bəsindi, ürəyini yaxşı boşaltdın,- dedi - yaxşı oldu. Lap yaxşı oldu. Belə bir şey olmalıydı. Dolmuşdun, pis dolmuşdun, bayaqdan görürdüm. Di gəl, bəsdi... Rəngin-ruhun da açıldı Allaha şükür... Əlabbas qolumdan yapışdı, məni ehmalca ağacdan araladı» (Ə.Əylisli).

Bildiyimiz kimi, xalq arasında işlədilən "bulud kimi dolmaq" ifadəsi ağlamağa, özü də doyunca ağlamağa işarədir. "Dolan bulud da boşalmalıdır". Elə ona görə də elə ilk cümlədən "Bəsindi, ürəyini yaxşı boşaltdın", -deyə müraciət olunması birbaşa mətnaltı mənənin açılışına xidmət kimi bir siqnalizator funksiyalı olub, sonrakı komponentlərdə bu boşalmağın nədən törəndiyini sanki bir daha açıqlamaq canlı danışmaq dilimizin afforistik tutumunun gücündəndir. Bəlkə də, bu vahidin xüsusi fərqləndirməsinə bir o qədər də ehtiyac duyulmur, arqumentin özünün ifadə planı "xüsusi fərqləndiriciliyi də" ödəyir.

Bir daha xatırlamaq lazımdır ki, nitqdə informasiya iki cür ola bilər:

a) kommunikasiya aktının şəraiti ilə bağlı olmayan məlumatın özünü təşkil edən informasiya;

b) kommunikasiya aktının şərait və iştirakçıları ilə bağlı olan əlavə informasiya.

Söz səviyyəsindəki məlumatda ifadə olunan informasiyanı təhlil edərkən görmək olar ki, nitqin obyektini göstərən denotativ mənə ilə yanaşı, sözlər həmçinin konnotativ mənəyə də malik olur ki, bu da emosional, ekspressiv, qiymətverici və funksional-stilistik komponentlərdən yaranır.

Məsələn, götürək elə mətn daxilində hər hansı bir sözün müəllif tərəfindən qiymətləndirilib, ona informasiya yükünü abstraksiya səviyyəsində biçilməsi:

Biri "kafir" deyib, biri də "babı"

Bəzən ayrı baxıb dəliqanlılar.

Demişəm getdikcə dizimin tabı;

"Vallah müsəlmanam, a şirvanlılar!"

(Nəbi Xəzri)

Yəqindir ki, abstraksiya səviyyəsi dedikdə biz bu ləksemlərin mətnaltı mənəsinə qabartmağı nəzərdə tutmuşuq. Sanki müəllif də bu məsələdə maraqlıdır ki, son komponentdə "Vallah müsəlmanam, a şirvanlılar!", - deyərək əvvəlcədən təyinatlandırdığı mətnaltı mənəni tamamilə dolğun şəkildə açıqlayır: "kafi", "babı" müsəlman dininə yabançı olanlardır.

Onu da qeyd etmək ki, "paremiyalar böyük tabloların, bədii poetik obrazlar silsiləsinin açarına çevrilmək gücünə də malikdir (Əlizadə: 1985, 245).

Misala müraciət etsək, yuxarıdakı fikrin nə dərəcədə real olduğunun əyani şahidi olmuş olarıq:

Mən qalmışdım məlul-müşkül, əli qoynumda, qoynumda.

Lapdan gördün: Dağlar gəlir elin boynunda, boynunda.

Düşdü yada qədim məsəl:

*Elin gücü, selin gücü, yelin gücü.
 Yelin gücü - qasırğaymış,
 Selin gücü - qaynar ümman.
 Elin gücü - daha zormuş qasırğadan, okeandan.
 Xalq addımı zəlzələdir,
 Xalq addımı bircə anda bu aləmi təzələdi.
 Xalqın gözü - sərraf gözü, seçir ağı qaradan o.
 Kəsəfəti söküüb-tökən, gözəlliyi yaradan o!*

(Xəlil Rza Ulutürk)

Yüksək pafosla müşahidə olunan bu mətnədə frazafövcü vahid, məlumdur ki, atalar sözüdür, özü də bir daha çilalanmış şəkildə. Həm də müəllif özü də sonrakı komponentin "məsələ" olacağına açıq işarə etməklə sonrakı komponentlərin yaranması üçün də zəmin hazırlayır, frazafövcü vahidi seçib-ayırır. Mətnaltı mənanın yüksək informasiyasına söykənərək elə bu mətnaltı mənanı bir daha obrazlı dillə xırdalayır, semantik yükün ağırlığını bir daha, həm də dönə-dönə atalar sözünə doğru yönəldir, əyir, yeni bir atalar sözünü frazafövcü vahidlə də mətni eyni pafos tutumu ilə də qapayır "Xalqın gözü-sərraf gözü, seçir ağı qaradan o".

Onu da xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, mətnin sürəkliliyinin də (deyim tərzində) əsas səbəbi elə bu atalar sözünün gəlişi və xırdalanması ilə bağlıdır, vaxt-zaman sərfinin bu sürəkliliyi tezliyin fasiləsizliyi ilə ölçülə bilər. Bəli, belə bir şəraitdə bu vahid fasiləsizlik spektrinə çevrilir, əgər fasiləsizlik spektrinin ifadəçisidirsə. Bu spektrin oynadığı ikili funksiyanı (yəni mətnaltı mənanı) müvafiq inteqrallanma səviyyəsinə çatdırıla bilər:

Mətnədə dönə-dönə işlənilərkən, yeni-yeni çalarlıqları qazandıqca bu abstraksiya səviyyəsini yeni keyfiyyət də qazanmaqla yeni keyfiyyət daşıyıcısı da saymaq olar:

$$\Psi(g) = \int a_1 \Psi_f(g) df_1$$

Bu halı analoji diskret spektrlə müqayisə etmək olar:

$$\int (df)^2 df = f$$

Digər tərəfdən,

$$\int \Psi \Psi^* dg = \int (af)^2 df_1$$

dəqiq inteqral hesabında olan pozision koddur:

$$\int (\Psi \Psi^* dg = \int \int a_f^* \Psi_f^* \Psi df dg$$

Həç bir fəaliyyət dairəsindən qəbul etmir, deməli, həm də konkret elə bir faktordur ki, mütləq onunla hesablaşmaq qətilyi əldə edilir:

$$af = \int \Psi(g) \Psi_f^*(g) dg_1$$

Bu zaman atalar sözü və məsələlərinin işlək tezliyi mətnaltı mənə çalarında iki-üç qat funksiyalanır, mətn semantikasının ağırlıq mərkəzinə çevrilən belə tipli modellər əgər "müstəqil" mənasında işlənsə, mətn komponenti kimi "yer tutmaq" mənasında işləndiyini bir daha müəllif müdaxiləsi aşkarlayır.

Göründüyü kimi, poetik mətnlər belə tipli frazafövcü vahidlərdə

deyilənlərdən əlavə poetik duyumla bir daha cilalanıb, yenə də əksər hallarda (faktların bu yönümdə bolluğu bizi belə bir nəticəyə gəlməyə vadar etdi) müəllifin müdaxiləsinin iştirakı başlıca amildir. O həm qabaqcadan münbit şərait yaratmaqla bərabər, atalar sözü və ya məsələlərin gələcəyini hər hansı bir işarələyici arqumentlə xəbər verir, sonrakı komponentlərin yaranmasına cığır açmış olur. Mətnaltı mənanın (daha dəqiq desək, poeziyada buna sətiraltı məna deməklə daha yerində işlənmiş ifadə sayılmalıdır) yüksək keyfiyyətli əlavə informasiyasına söykənərkən elə bu sətiraltı mənanı bir daha obrazlı dillə xırdalayır, semantik yükün ağırlığını həm də dönə-dönə ona doğru yönəlmiş olur, ona doğru əyir, beləliklə, yeni bir həmcinsinin yaranmasına da şərait yaradır.

Onu da xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, mətnin sürəkliliyinin də (deyim tərzində) əsas səbəbi elə bu ordinal əmsallardır. Onların gəlişi, bir daha mətn boyu xırdalanması ilə bağlıdır (vaxt-zaman sərfinin bu sürəkliliklə bağlılığı kimi). Bəli, belə bir şəraitdə bu vahid fasiləsizlik spektrinə çevrilir ki, bu spektrin oynadığı ikili funksiyanın inteqrallaşma səviyyəsi formalaşır.

Mətnaltı mənanın elə müəllif tərəfindən doğrulması faktı da ən çox yayılan faktlardandır ki, müəllif fikrinin real taktikası bunu tələb edir. Hər hansı bir formulun mətnaltı mənasını bəlli edir, semantik inkişaf boyu qabartmaq, onu əlavə informasiya yükü ilə yükləndirməkdə müəllif marağı bu zaman başlıca amil kimi irəli durur: özü təyinatlandırır, özü də açıqlayır.

Biz bir daha əmin olduq ki, "müəyyən leksik və eyni vaxtda derivasiya mənasına malik olan sözdüzəltmə koqeziya vasitəçisidir və sözlər arasında leksik sematikası, həmçinin ümumiləşdirilmiş (derivasiya) mənalara istiqamətlərində mətn əlaqələrini yaradır. Bu zaman törəmələr arasında müxtəlif cür əlaqələr aktuallaşır. Beləliklə, sözdüzəltmə yalnız koqeziyanı deyil, həm də mətnin ayrılmasını, ekspressivləşməsini təmin edir" (Zemskaya: 1990, 17). Onu da qeyd edək ki, sözlərin frazafövqü vahid cildinə bürünməsi nəticəsində müəyyən mənada bunun əksi olan proses də baş verə bilər. Bu zaman heç bir "koqeziya" əlaməti sezilmir. Əksinə, mətnin öz daxili sematikasının yayınmamasına imkan verməmək şərti ilə "yekunlaşdırmağa" çalışır. Nümunəyə diqqət etsək, fikrimizi bir daha aydınlaşdırmış olarıq:

" ___ " *Bəzən çiçək dərən əllərimi
qanatdı tikanlar.
Bəzən sevinc verdi mənə
bir qüvvət dolu şərqə,
göy, gümüşü bir səhər!
Biri sıxdı əlimi,
"Dostum" deyə.
Biri vurdu ağzıma
- "Yum" deyə.
Çox sındırdım başımı
bu qəribə işlərin
mənasını anlayam, duyam deyə.
Yol uzun,
Ömür qısa.*

*Ölüm arxadan gəlir
Həyatı pusa-pusa.*

(Rəsul Rza)

Açıq-aydın göründüyü kimi, "söz dilin əsas vahidini təşkil edir. Ayrı-ayrı sözlər və frazeoloji ibarələr qrammatik vasitələrin köməyiylə cümlələrin və mətnlərin təşkilində iştirak edirlər" (Sovremenniy tatarskiy literaturnıy yazık: 1969, 52). Nəzərə alındıqda ki, sözlər daha çevik, daha fəal xarakterdə mətnin cümlələrində "fırlanıb" müəyyən bir təyinatlı funksiya daşıyırlar. Onda onu deyə bilərik ki, hər bir fikir əmsalı olan mənə kvantoru - "Dostum", "Yum" - böyük mətnaltı mənaya malik olub, bəlkə də, verilmiş mətndən də dolğun hər birinin alt qatda semantikasını bir anlıq nəzərdə tutulmaqla, başqa bir fikrin-mətnin başlanması üçün də siqnalizator ifadələrindədir.

Beləliklə, biz yuxarıdakı nümunənin spektral açılışının semantikasına dair dediyimiz fikirlərə də bir daha işıq salmış olduq. "Digər sözlərlə, aksiologiya palemikasının aşağıdakı fikrini formulizə etmək olar: Əgər qiymətləndirmə strategiyasında hansısa bir qiymət əvvəlinci hesab olunursa, demək o ya öz-özü ilə, yaxud da ondan sağda, tam aksioloji əməliyyatı əks etdirən "K-qiymət-Q-qiymət-O-qiymət" sırasında yerləşən qiymət tipləri ilə uzlaşır" (Baranov: 1989, 83).

Reprezentiv xarakterli mətnaltı mənənin özünün də müxtəlif səviyyəli təzahür formaları və işlətmə mövqeyinə görə aldığı məzmun yönünü mövcuddur. Belə ki, bu zaman başlığın semantik dəyərinə müdaxilə mətnin daxili məzmunu biçiminə yönəldən mətnaltı mənə çox vaxt da zaman-məkan dalğalanması astanasında durub adı bir ifadə sayılacaq ləksəm və ya sintaqmın semantikasının alt qatının iki mənəsi mücərrəd təfəkkürünün əsası olub, bircə an daxilində zaman itkisinə yol verməyərk onların fəvqündə duraraq indiki zamanı orta hədd kimi səciyyələndirməklə keçmiş və gələcək zamanı onun modelinə uyğun olaraq cızır.

Beləliklə, belə bir konkret nəticə əldə edilə bilər ki, fraza-fövqü vahid məhz elə mətnaltı mənənin hökmünə arxalanıb bütövlük, cəmlilik miqyasında tərtibli spektr xəttinə uyğun olan bucaqdır. Özü də bu tərtibli spektr fasiləsizlik "iş rejiminə" malikdir ki, biz tədqiqat boyu fasiləsizlik spektrinin riyazi "hərəkətini" də qiymətləndirə bildik. Lakin onun yayılma dairəsi bu hərəkətin əhatəli verilməsinə imkan verməmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Şer sənəti və dil. Bakı: Yazıçı, 1980.
2. Акоф Р. Общая теория систем. М, 1960.
3. Баранов А.Н. Aksiологические стратегии в структуре языка (паремология и лексика) ВЯ, 1989, №3.
4. Cəfərov N., Məmmədov İ. Ferdinat de Söstür: həyatı, fəaliyyəti, dilçilik görüşləri (Ümumi dilçilik kursu). Bakı: BDU nəş., 2003.
5. Ермолаев Б.А. Целообразование в коммуникации: Оптимизация речевого воздействия: М, Наука, 1990.
6. Земская Е.А. Словообразование и текст. ВЯ, 1990, №6.

АБСТРАКЦИОННАЯ СТЕПЕНЬ СВЕРХФРАЗОВОГО ЕДИНСТВА В ПОЭТИЧЕСКИХ ТЕКСТАХ

Г.М.АШРАФОВА

РЕЗЮМЕ

Сверхфразовая единица, также как и другие единицы, конкретна и, вместе с тем, возвышаясь над этими единицами, является носителем сигнала абстрактности, а еще точнее, абстрактного кода. Подобный познавательный код в текстах носит характер достигнута, обладающего своей интонационной оболочкой, своеобразным способом выражения, совершенно новым фактором качества, привнесенным в содержание и другими уровнями абстракции, перечисление которых является наглядным доказательством обоснованности исследования самой сверхфразовой единицы в языковедческом аспекте, ибо наличие подобной единицы рано или поздно должно было выявиться как символ реальности, порожденной характером речи.

ABSTRACTION DEGREE OF SUPER-PHRASAL UNIT IN POETICAL TEXTS

Q.M.ASHRAFOVA

SUMMARY

Exact study of both the definition of a place, and position in syntax of the text of super-phrasal unit, as completely new qualitative abstract-concrete unit, its manifestation, abstract and semantic kinds, provide all-round research of syntax of the text. Till now the character of this unit was extremely superficial and one-sided: i.e. considered as the term equivalent to the text, studied one-sidedly, as super-phrasal unit. The degree of its abstraction was not mentioned at all.

For complete characterizing of super-phrasal unit it is necessary to allocate its similar and various features with innertextual unit, and after that to find out types of its manifestation.